

LADA BADURINA
MIHAELA MATEŠIĆ

Teorijsko-metodološka uporišta jezikoslovnog rada Marćela (Marcela) Kušara

Standardologija u vremenu i prostoru

Smisleno i promišljeno tragati za kriterijima u koncipiranju standardnoga jezika zadatak je koji se našao u središtu pozornosti onog pravca suvremenoga jezikoslovlja koji nazivamo *standardologijom*. U hrvatskoj standardnojezičnoj praksi pretpostavljalo je to (barem načelno) rješavanje pitanja koja su se kristalizirala oko dviju dominantnih okosnica: odnosa standardnoga jezika spram organskih sustava (narječja/dijalekata) te potom sasvim konkretnih zadataka koji se s tim u vezi rješavaju u procesu standardizacije jednoga jezičnog sustava. *Makropogled* (načelno uspostavljen/zauzet odnos između sustava i standarda) nužno će pritom biti opredmećen na *mikroplanu*: rješavanje će normativnih dvojbi proistjecati iz odabranoga tipa odnosa organskih idioma (narječja) i neorganskoga idioma (jezičnoga standarda), a jednako tako deklarirana će se standardnojezična koncepcija potvrđivati, ali i provjeravati i ovjeravati u konkretnim normativnim rješenjima, pri čemu će pojedini *ishodi* moći u nečemu modificirati i sama koncepcijska *ishodišta*.

U iznimno dinamičnim zbivanjima u hrvatskome jezikoslovlju 19. stoljeća – čiju su filološku misao obilježile oštro sukobljene koncepcije različitih škola, *zagrebačke*, *riječke*, *zadarske*, *naposljetku i hrvatskih vukovaca* – dominira propitivanje aktualnih književnojezičnih/standardnojezičnih[1] tema, i to s već spomenutih aspekata: makroaspekta i mikroaspekta.[2] Međutim izvan *službenih* je *popisa* članova filoloških škola djelovao – *o svome trošku*[3] – po mnogo čemu *izniman*, ali i u hrvatskome jezikoslovlju dobro *ukotvljen* – Marćel (Marcel) Kušar.[4]

Jezikoslovac u vremenu i prostoru

Premda razmjerno rijetko spominjano, Kušarovo ime stručnoj javnosti i nije nepoznato. Naime u kroatističkoj će se literaturi na Kušara s vremena na vrijeme pozivati i dijalektolozi i standardolozi: prvi s obzirom na njegovu zapaženu dijalektološku istraživačku djelatnost, drugi ponajviše (ili, zapravo, *isključivo!*) s obzirom na važnu, ali ipak usputnu opasku Ivana Broza koji će ga spremno priznati za svoga *pravopisnog prethodnika*.^[5] U *filološkom krokiju* Marćela Kušara (Rab, 16. siječnja 1858–Rab, 2. prosinca 1940)^[6] svakako valja spomenuti njegovu predanost različitim filološkim temama. Pisao je i objavljiavao mnogo, bavio se poviješću hrvatskoga jezika, dijalektologijom, standardologijom, napose pravopisnom normom, zanimao se za narodnu književnost, proučavao je jezik hrvatskih pisaca itd. Spomenimo tek izbor iz njegove bibliografije: *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas* (1884. u nastavcima u »Slovincu«, a potom i u zasebnoj knjizi koju je u časopisu »Archiv für slavische Philologie« pozitivno ocijenio Vatroslav Jagić), *Čakavske osobine u današnjem dubrovačkom dijalektu* (1890), *Glavne osobine lastovskoga narječja* (1893), *Rapski dijalekat* (1894), *Lumbardsko narječje* (1895), s Petrom Kasandrićem priredio je izdanje Marulićeve *Judite* (1901) za koje je sastavio omanji rječnik manje poznatih riječi, dok je u »Glasniku Matice dalmatinske« objavio i raspravu *O Marulićeve jeziku* (Lisac, 1993: 255), *Narodno blago* (1925. i 1934, pretisci 1966. i 1993), za potrebe je nastavnoga rada sastavljao školske čitanke i vježbenice itd. Od 1896. na

prijedlog je dr. Ivana Broza i dr. Milivoja Šrepela dopisni član Jugoslavenske (danas: Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti (Vince, 1993: XI; Lisac, 1993: 255).

Od raznovrsne Kušarove djelatnosti u središtu će se naše pozornosti naći dva djela koja su bitno određena njegovim književnojezičnim/standardnojezičnim nazorima, pa i iz kojih ćemo ih stoga i moći očitavati: *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas* (1884) te *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)* (1889). Naime bit će, smatramo, zanimljivo istražiti *okosnice* oko kojih Kušar gradi i brani svoje jezikoslovne stavove.

Odnos narječja/dijalekta i standardnog jezika. I nekad i danas jedno od ključnih pitanja hrvatske standardologije – *opreka* jezični standard ~ organski idiom – zastupljeno je i u Kušarovim djelima. Drugim riječima, o zauzetim će stavovima (dakle o *konceptiji*) ovisiti i konkretna normativna rješenja. I eksplicitan stav i način na koji je on impliciran u pristupu temama koje je Kušar promišljao bit će u središtu naše pozornosti.

Odnos ortoepije i ortografije. Nezaobilazno pitanje hrvatske standardologije – opet: *i nekad i danas* – pitanje je pravopisne (ortografske) norme, konkretnije, metodologije (i prakse) pravopisnog normiranja. U tom kontekstu i kao *uporište* i kao *metodološki kamen spoticanja* prepoznaje se (su)odnos ortoepije i ortografije.[7] Njega je – najavimo! – za svoje vrijeme i upravo pionirsku poziciju u pravopisnoj normativistici iznenađujuće točno intuirao M. Kušar.

Teorija i metodologija u Kušarovoju jezikoslovnoj praksi

Razmatranje će Kušarova poimanja standardizacijskih procesa, smatramo, biti sasvim primjerenom za početi uvidom u njegovo određenje *ključnoga* pojma – *književni/standardni jezik*[8]:

»Književni je jezik ono narječje, kojim se služi u knjizi i u običnom govoru izobraženiji dio jednog naroda. Čim se koji narod prene od mrtvila neznanstva te se u njem općenito probudi svijest i ponos narodni, odmah oćuti potrebu, da stvori neki jezik, koji bi mimo sva različita narječja njegova imao biti općim jezikom, koji bi svak imao razumjeti i u pismu držati ga se.« (Kušar, 1884: 180)

Naglasak na pisanosti kao bitnoj značajki *književnoga jezika* (što, zanimljivo, neće biti strano ni nekim novijim teorijama[9]) u skladu je s ishodišnim i tradicijskim gledištem prema kojemu se pojam književnoga jezika povezivao s praksom pismenoga izražavanja, a – posljedično – i sa svojevrsnim akademizmom i/ili elitizmom (njime se *po definiciji* služi *izobraženiji* dio jednoga naroda, *ljudi od knjige* i sl.). Drukčije rečeno, jezični standard Kušar smatra primjerenim za zadovoljavanje samo određenih društvenih potreba, odnosno za općenje u stanovitim komunikacijskim situacijama, pa utemeljeno predviđa da će se njime služiti samo neke kategorije govornika hrvatskoga jezika:

»Književnim se jezikom služe (...) kano srestvom općenja i da izraze svoje misli ljudi više ili manje izobraženi, naučenjaci i umjetnici.« (Kušar, 1884: 189-190)

Takva nam Kušarova gledišta, smatramo, daju za pravo da u razmišljanjima krenemo i korak dalje: Kušarov je stav da *organski sustav* nije idiom koji udovoljava istim funkcijama kao *književni jezik*, a također da nije ni utvrđen istim pravilima, odnosno Kušar (bilo implicitno bilo eksplicitno) zastupa mišljenje da *narječje* i *jezični standard* u (socio)lingvističkome smislu predstavljaju dva entiteta, svaki sa svojom svrhom i svaki namijenjen drugačijim praktičnim potrebama određene društvene/jezične zajednice.

S *općenitijih* će tema određenja *književnoga jezika* Kušar prijeći i na one *konkretnije*: ustanovljivanje kriterija za njegovu izgradnju. To je pak u onodobnoj hrvatskoj filološkoj/jezikoslovnoj misli u prvome redu pretpostavljalo rješavanje ključnog, tada još uvijek neriješena pitanja odnosa književnoga/standardnoga jezika prema organskoj jezičnoj osnovici, napose prema štokavskim – hercegovačkim – idiomima. S time u vezi Kušar je bio sasvim jasan: *niti je književni jezik hercegovačko narječje, niti je hercegovačko narječje – u svome totalitetu – književni jezik*. Primjerice, u kontekstu će obrazlaganja temeljnoga načela *fonetičkoga* pravopisa *Piši kako se izgovara*, Kušar nadodati i ovo:

»Tako n. p. jedan fonetičar piše d j e v o j k a drugi đ e v o j k a , jedan p o š l j e d n j i drugi p o s l j e d n j i , jedan b o ž i ć n i drugi b o ž i t n j i itd., jer se i jedno i drugo čuje u oblasti hercegovačkog dijalekta, o kojem svak kaže da ga treba uzeti temeljem za književni jezik, ali **niko nije još podrobno pokazao što je u tom narječju pristalo za pismeni jezik a što nije.**« (Kušar, 1889: str. XII, istakle L. B. i M. M.)

Upravo na istaknuto pitanje Kušar nastoji odgovoriti rukovodeći se i lingvističkim i sociolingvističkim kriterijima: kriterijem rasprostranjenosti/zastupljenosti neke jezične činjenice na terenu, kriterijem izvornosti (stupnja podudarnosti jezične činjenice sa starijim jezičnim stanjem), semantičkim kriterijem – uspostavljanjem (u prvom redu pravopisne[10]) razlikovnosti.[11] Deklarirani estetski kriterij, prema kojem je npr. »**ljepše... tih, mojih, dobrih**« u svojoj je *dubinskoj strukturi* zapravo stilistički: »ne glasi li **raznježeno: mojijeh, kojijem** itd.« (Kušar, 1889: 101, istakle L. B. i M. M.).

Problematizirat će Kušar nadalje i sintaktička, upravo suprasintaktička obilježja koja je zamijetio u organskim govorima (osobito u onima koji su mogli *konkurirati* kao *ugledni* za normu standardnoga jezika, i koji su u onodobnoj filologiji bili poznati kao izrazito narativni), uspoređujući ih pritom sa sintaktičkim obilježjima književnoga jezika jer, kako veli, u jeziku puka

»misli nijesu megju sobom tako čvrsto sputane kaošto su koluci u veruzi, već samo jedna do druge namještene kanošto je biserje u nizu (...). Poznato je svakomu, koji je naš narod čuo govoriti ili koji je čitao naše narodno blago, da su u našem jeziku veoma u običaju kratke, usporedne izreke, mjesto dugih perijoda, sklop parataktički mjesto sintaktičkog, na pr.: »bio kralj, imao kćer« (mjesto: »koji je imao kćer«), »ona mnije, niko je ne čuje« (mjesto: »da je niko ne čuje«), »došao u grad, bila je noć« (mjesto: »kad bijaše noć«), »ne poslušaj li me, propao si« (mjesto: »ako me ne poslušaj«), itd. Ovakav govor, koji se sastoji od samih usporednih izreka je manje savršen od onoga, u kojem su miješane usporedne s podregjenim izrekama: ono je slikarstvo bez perspektive, ovo je slikarstvo s perspektivom (...).« (Kušar, 1884: 189)

I ne samo to! Razmišljajući o književnome/standardnome jeziku Kušar – znatno prije praškog koncepta funkcionalnih stilova – intuira njegovu polifunkcionalnost, ali i funkcionalnu raslojenost. Ktome, posebno je zanimljivo – jer propustili su to provesti i mnogi mnogo mlađi jezični opisi/propisi – u razmatranje uključuje nadrečeničnu jezičnu razinu, odnosno progovara i o načinima udruživanja rečenica u tekst: »Parataktičko sklapanje izrekâ dolikuje jedino **pjesmi i pripovijesti**, a nipošto **znanosti i filosofiji**« (Kušar: 1884: 189, istakle L. B. i M. M.). Zaključuje potom kako jezični standard mora imati »(...) konstrukcijâ za svoje izreke i perijode prema svakoj formi i nijansi misli; **valja da ima nakitâ za svaki oblik prose i poesije**« (Kušar: 1884: 190, istakle L. B. i M. M.).

Drugačiju narav, naposljetku i svrhu s jedne strane organske osnovice, a s druge jezičnoga standarda osim na sintaktičkoj/suprasintaktičkoj razini Kušar vidi i u leksiku. Normiranje je leksičke jezične razine u skladu s time također pretpostavljalo uspostavljanje kompleksnoga sustava

kriterija. Njezinu je normiranju – slijedeći Kušarovu misao – trebalo naime pristupiti (socio)lingvistički[12]:

»Hercegovačko je narječje jezik prostoga puka, jezik pastirâ, ratarâ itd., koji imaju istinabog bujnu fantasiju, da stvaraju divne pjesme i silno pamćenje, da ih tuve; ali u kojih je krug nazora i pojmova ograničen na stvari, koje ih okružavaju, koje se tiču njih i njihova načina života ... Samo za ovakove pojmove, koji su većinom konkretni, ima naš narod riječi, a za druge, osobito za apstraktne, nema nikakvih. Svaka i najneznatnija stvar ili čin, koji se tiče pastirstva, ratarstva, lova itd. ima u našem pučkom jeziku svoje ime, ali nema na pr. nijedno za *silogisam*, *geologija* itd., itd., nema ni za njem. *Dampfschiff* ili *Fernrohr* itd. itd.« (Kušar 1884: 188-189)

Normiranje leksičke jezične razine i u Kušarovo vrijeme – kao, uostalom, i danas – pretpostavlja zauzimanje jasna stava o kriterijima koje bi trebalo primjenjivati pri standardu prijeko potrebnoj leksičkoj nadgradnji. Kušar u vezi s time načelno iskazuje slaganje s filološkom školom koja preuzima primat u posljednjim dvama desetljećima 19. stoljeća – s *hrvatskim vukovcima*. Konkretno, leksičko je normiranje pretpostavljalo uspostavu kriterija na temelju kojih bi se trebale ostvarivati purističke tendencije (zamjenjivanje stranih termina domaćim leksemima)[13], a u vezi je s time bilo i predlaganje pravila tvorbe riječi. U tom kontekstu Kušar novotvorenice kritizira ako su »proti fonetičkim zakonima našega jezika (...) proti zakonima tvorbe riječi (...) proti zakonima kompozicije« (Kušar, 1884: 190). I u objašnjavanju je metodologije normiranja leksika pokazao da je sklon sustavnome pristupu problemima, da ga zanimaju prije svega lingvistički kriteriji (pravilna tvorba novih riječi – i izvođenjem i slaganjem; te fonološka prilagodba inojezičnih elemenata standardnome jeziku), ali, najavimo odmah, on ne zatvara oči ni pred socio-lingvističkim kriterijima.[14] Kad je riječ o hrvatskome jezičnom standardu (pa tako i o njegovoj leksičkoj normi), prvi je izbor – onaj novoštokavske osnovice (Kušar je naziva *hercegovačkom*) – već učinjen. S obzirom na to, Kušar će svakako preporučivati da se leksemi koji ne potječu iz organskog sustava koji je uzet za osnovicu standardnoga jezika (a uvode se u jezični standard) podvrgnu zakonitostima koje je standard *baštinio* od svoje (novoštokavske) osnovice:

»Za nove riječi, koje se uvode u književni jezik treba nastojati, da su ako je moguće, narodne riječi, t. j. ili uzete iz blaga ostalih naših narječja ili skrojene po narodnom duhu. I u jednom i u drugom slučaju treba da navuku na se hercegovačko ruho: glas i naglas.« (Kušar, 1884: 190–191)

Naposljetku, iako je zamjetan Kušarov pozitivan stav prema lingvističkoj struji hrvatskih vukovaca, držimo da je važno upozoriti na Kušarova ipak u bitnome *elastičnija* gledišta: načelna je to otvorenost prema hrvatskome trosustavljaju koje (doduše, više potencijalno no stvarno) participira u jezičnome standardu, no ipak prema zakonitostima utvrđenima za standard. Kušarovi pogledi na standardizaciju nisu pritom nimalo zanemarivali ni sociolingvistički aspekt funkcioniranja standarda: zamjećuje on tako da je dobar postupak u normiranju onaj koji nije isključiv, odnosno koji ponekad mora odstupiti od unaprijed postavljenih zahtjeva, i to da bi se priznala stvarnost jezične prakse; drugim riječima, valja prihvatiti činjenicu da uzus u ponečemu zaista odstupa od norme, ali da ga valja uzeti u obzir. U tome je smislu Kušar spreman *priznati* nekim prema lingvističkim kriterijima upitnim rješenjima *građanska prava* stečena njihovom običajnom uporabom i savjetovati da se ona izbjegavaju samo ako ima prikladnijih rješenja:

»Mnoge ovakove pogrešne kovanice dobile su od prevelike porabe već neko građansko pravo u našem jeziku tako da se ne mogu više izagnati iz njega, ali gdje možemo naći prikladnijih zamjenika, bolje je svakako da izbjegavamo ovakove kovanice.« (Kušar, 1884: 190–191)

prvi se tiče pisanja riječi s alternantama glasa *jat*, a drugi pisanja riječi koje sadrže foneme /č/ i/ ili /ć/.

U tom kontekstu vrijedno je naše pozornosti Kušarovo kritičko promišljanje savjeta da dužina sloga bude kriterij pri odluci treba li u kojoj riječi pisati *ije* ili pak *je*, savjeta koji se, nažalost, prečesto i nekritički ponavlja i u suvremenim normativnim priručnicima. Upozoravajući u nastavku na nepouzdanost toga ortoepskog kriterija, ponovno možemo aktualizirati probleme koncentrirane oko već komentiranoga prvog teorijsko-metodološkog uporišta Kušarova jezikoslovnog rada – a koje se dotiče odnosa organskoga sustava i standardnoga jezika:

»Ali napomenuto pravilo da se u kratkim slogovima piše je a u dugim ije jeste odviše općenito i nije nipošto dovoljno da se može pravo pisati je kad treba je a ije kad treba ije. Tako n. p. pisac rodnom ikavac ili ekavac ne može po ovom pravilu da znade kako mu je pisati one riječi sa ħ, koje ima jekavština ali nema négova ikavština dotično ekavština, a tih ima priličan broj, kaošto ima i nékih riječi sa ħ koje u ikavštini ili ekavštini imaju drugu kvantitet nego li u jekavštini pa tu mora da pogriješi pišući ko ne pozna jekavskoga govora; od pisca opet koji su rodnom jekavci nema svaki tako tanak sluh da bi mogao sved razabrati je li slog dug ili kratak i kad sluša kako narod izgovara (...), ali ima još veći broj onih koji su općeci samo rijetko s prostim narodom a često s izobraženijim svijetom te ponajviše krivo izgovara pokvarili svoj izvorni izgovor. Ako pomislimo još napokon da se i **pojedina mjesta jekavske oblasti ne slažu sved među sobom u izgovoru pojedinih riječi gdje stoji ħ (...)** i da **ima u književnom jeziku priličan broj kovanica sa ħ, za koje ne zna prosti puk**, lako ćemo se uvjeriti da se po onome pravilu ne može doista pravo da piše je ili ije (...).« (Kušar, 1889: 36–37; istakle L. B. i M. M.)

Prema tome *puk* ne može biti arbitar za ortoepska (pa onda ni za ortografska) pitanja, i to s jedne strane zato što postoji nehomogenost u izgovornim ostvarajima (različiti organski idiomi), a s druge zato što su u standardnome jeziku trebaju naći – i nalaze se! – i oni leksemi koji nisu činjenice ni jednoga organskog sustava.

Najavimo i ovo: Kušarova će nas razmatranja i ortoepski i ortografski kompleksnih pitanja upućivati na druge, spomenute i još nespomenute teme jezične normativistike:

»Staroslovenskom glasu ħ (=ê) odazivaju se **u našoj jekavštini** ovi različiti glasovi: *i, e, je* (koje se sa predašnjim l i n slijeva u *je* i *ne*) i *ije*. **U književnom se jeziku ovi glasovi ovako pišu**, samo što stara **zagrebačka škola** mjesto *ije* bez ikako razloga piše *sved ie* (po nékoj krivoj etimologiji) **a izgovara opet jê** (da **to nije hercegovački izgovor**, o tomu biće svak uvjeren ko je Hercegovca slušao govoriti), n. p. mjesto *cvi+jeće*, vrijeme piše *cvieće*, vrijeme a izgovara *cvjêće*, vrijeme. Ovoga se pisaña ne drži ipak **novija škola, kojoj je Maretić četovođa i koja i kad se etimologijom služi piše sved ije** mjesto *ie*.« (Kušar: 1889: 32; istakle L. B. i M.M.)

Ipak, Kušar, iako izrijekom književnojezični (standardnojezični) ortoepski ostvaraj duge alternante glasa *jat* dovodi u vezu s *hercegovačkim izgovorom*, (književni) jezik naziva *našom jekavštinom* (ne dakle ijekavštinom!) – što po svoj prilici svjedoči i o različitim književnojezičnim koncepcijama (tzv. zagrebačkoj i vukovskoj), ali i o ne dokraja razmršenu odnosu štokavštine i književnoga (standardnog) jezika te, u vezi s time, i o (dugo) otvorenim pitanjima hrvatske ortoepske norme.[18]

Naposljetku pravopisac, prema Kušarovu mišljenju, mora voditi računa o stvarnoj sociolingvističkoj situaciji u kojoj hrvatski standardni jezik, napose njegov pravopisni plan, svladavaju govornici koji imaju različite polazne sustave, pri čemu će implicitno upozoriti na to da i štokavci

moraju pozorno učiti standardni jezik i da ima normativnih područja u kojima nisu u prednosti pred drugima, npr. čakavcima:

»Kako se u štokavskom narječju *ć* i *č* izgovaraju posve slično, to biva da je štokavac koji hoće da piše svoj jezik, **ako nije dosta vješt gramatici i etimologiji**, u neprilici kod pojedinih riječi i oblika kako da ih piše, da li sa *ć* ili sa *č* i ne rijetko pogriješi. To se rjeđe događa čakavcu, jer je u njegovu dijalektu mnogo oštija razlika između ona dva glasa. Ali ovaj lako da pogriješi barem kod onih riječi koje se u njegovu narječju ne čuju već su osobina štokavštine i književnoga jezika.« (Kušar, 1889: 52–53; istakle L. B. i M. M.)

Nekoliko zaključnih misli

Zaustavljajući se – na ovome mjestu – u daljnjem razmatranju partikularnih tema Kušarove jezikoslovne djelatnosti, ostavljajući, štoviše, postrani moguća *očitavanja*, kao i pokušaje *rekonstruiranja* njegove dijelom tek implicitno zastupljene književnojezične/standardnojezične koncepcije (i to na temelju uvida u dio vrijedne filološke baštine koju nam je ostavio), širimo *rakurs* i završni pogled usmjeravamo na važnost *uloge* znanstvenika čiji su *zreli radovi iz mladih ljeta* zauzeli čvrsto mjesto na počecima suvremene hrvatske standardologije.

Spominjana najčešće tek kao Brozova *inspiratora*, Kušara bi ipak – vjerujemo s razlogom – trebalo motriti u filološkom kontekstu i ne samo vlastita vremena. Upravo stoga što je s jedne strane uspostavljao veze s tradicijom hrvatske *književnojezične misli* (u prvome redu s učenjima zagrebačke filološke škole), a s druge bio izrazito otvoren prema učenjima Vuka Stefanovića Karadžića, Kušar je i mogao najaviti logičan put razvoja hrvatskoga standardnog jezika kao *sofisticirana instrumenta* javne/društvene komunikacije. Dodatno: u činjenici što nije ostao samo dobro upućen *kabinetski znanstvenik* (a nesumnjiv je njegov dobar uvid u onodobnu, domaću i europsku, jezikoslovnu literaturu), već je pokazivao i iznimnu zainteresiranost za jezičnu zbilju *na terenu* (i suvremeni će dijalektolozi znati cijeliti njegove opise govora i popise *narodnoga blaga*) moguće je razumjeti njegovo – u hrvatskome jezičnom i kulturnom prostoru jedino prihvatljivo (i jedino *perspektivno*) – shvaćanje kompleksne naravi odnosa između organskih idioma i književnoga/standardnoga jezika. Takvim jasno iskazanim filološkim stavom – koji je spretno (ali ipak nenaometljivo[19]) proveo i u vlastitoj jezikoslovnoj (normativističkoj) praksi – *samozatajan* je Kušar uspio postati nezaobilazan kao lingvist koji je svojom teorijom i metodologijom *krijepio* učenja hrvatskih vukovaca. Drugim riječima, u usvajanju teorijsko-metodoloških zasada na kojima će počivati i konačno normiranje i daljnji razvoj književnojezičnog/standardnojezičnog tipa moguće je u svakome odsječku povijesne okomice hrvatskoga jezikoslovlja prepoznati kontinuitet. U tome je nizu i Kušar jedna od čvrsto ulančanih karika u kojoj se raspoznaju tragovi hrvatskih književnojezičnih iskustava iz ranijih stoljeća, a koja će dobiti nedvosmisleni potvrdu i u suvremenoj standardologiji.

Izvori i literatura

- Badurina, Lada (1996), *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja* (Metodologija rada na pravopisu), Izdavački centar Rijeka, Rijeka.
- Badurina, Lada (2002), *Počeci hrvatske pravopisne norme*, u: Josip Partaš, *Pravopis jezika ilirskoga*, Zagreb 1850, pretisak Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, str. 37–72.
- Badurina, Lada (2006), *Hrvatska pravopisna norma u 20. stoljeću*, u: *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb, str. 145–158.
- Badurina, Lada (2007), *Jezično raslojavanje i tipovi diskursa*, *Jezik književnosti i književni ideologemi: zbornik radova 35. seminara Zagrebačke slavističke škole* [urednik K. Bagić], Zagreb, str. 11–20.
- Broz, Ivan (1893), *Hrvatski pravopis*, drugo izdanje, Troškom i nakladom kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, Zagreb.
- Brozović, Dalibor (1985), *Jezična i pravopisna previranja u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (O jednom razvojnom zaokretu u hrvatskome književnom jeziku), *Jezik*, god. 33, br. 1, Zagreb, str. 1–15.
- Ham, Sanda (1998), *Jezik zagrebačke filološke škole*, Ogranak Matice hrvatske Osijek, Osijek.
- Jonke, Ljudevit (1965), *Književni jezik u teoriji i praksi*, drugo, prošireno izdanje, Znanje, Zagreb.
- Jonke, Ljudevit (1971), *Hrvatski književni jezik u 19. i 20. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Kušar, Marcel (1884), *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas*, preštampano iz Slovinca, Nakladom knjižarnice D. Pretnera, Dubrovnik.
- Kušar, Marćel (Marcel) (1889), *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga* (fonetičkom i etimologijskom). Naklada piščeva, Dubrovnik.
- Lisac, Josip (1993), *Marcel Kušar (Rab 1858–Rab 1940)*, *Zadarska smotra*, god. 42, br. 4/5, Matica hrvatska, Zadar, str. 255–256.
- Lisac, Josip (1993/1994), *Dijalektološki rad Marcela Kušara*, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, br. 28/29, Zagreb, str. 111–118.
- Popović, Ljubomir (2000), *Marcel Kušar o razlikama između hrvatskog i srpskog književnog jezika*, *Južnoslovenski filolog*, LVI, str. 841–851.
- Popović, Ljubomir (2001), *Kušarov model zajedničkog književnog jezika i pravopisa za Hrvate i Srbe*, *Naš jezik*, XXXIV/1–2, str. 6–44.
- Pranjković, Ivo (1999) (priredio), *Fran Kurelac, Bogoslav Šulek, Vinko Pacel, Adolfo Veber Tkalčević: Jezikoslovne rasprave i članci*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (2006), *Filološki vjekopisi*, Disput, Zagreb.
- Samardžija, Marko (1993), *Filološki portreti*, Ogranak Matice hrvatske Zaprješić, Zaprješić.
- Samardžija, Marko (2001) (priredio), *Franjo Iveković, Ivan Broz, Tomo Maretić, Vatroslav Rožić, Milan Rešetar, Antun Radić, Dragutin Boranić: Jezikoslovne rasprave i članci*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Samardžija, Marko (2004a), *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Drugo, prošireno izdanje, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Samardžija, Marko (2004b), *Još o genezi i utjecaju hrvatskih vukovaca*, *Riječki filološki dani 5* (zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Riječki filološki dani 5), Rijeka, str. 463–470.

- Vince, Zlatko (1991), *Mjesto i značenje Kušarove knjige* Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom ili etimologijskom), Jezik, god. 38, br. 4, Zagreb, str. 97–105.
- Vince, Zlatko (1993), *Život i rad Marcela Kušara*, u M. Kušar, *Narodno blago*, pretisak, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. V–XXXIX.
- Vince, Zlatko (2002), *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, treće, dopunjeno izdanje, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Vončina, Josip (1985), *Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme*, Filologija 13, Zagreb, str. 7–88.

Tekst je objavljen u časopisu »Fluminensia«, 1/2008, str. 1–15.

Bilješke

[1] Premda termin *standardni jezik* u hrvatskome jezikoslovlju već desetljećima supostoji sa (sinonimnim) terminom *književni jezik* (primjerice, 1970. je godine D. Brozović objavio knjigu *Standardni jezik*, ali 1991. isti će autor svoju studiju nasloviti *Fonologija hrvatskoga književnog jezika*), u novije je vrijeme šire prihvaćen upravo termin *standardni jezik*. Prednost je termina *standardni jezik* pred tradicijskim terminom *književni jezik* ne samo u tome što je on jednoznačan već je njegovim uvođenjem omogućeno razlikovanje između s jedne strane »uprosječenoga« polifunkcionalnog idioma općeobvezatnoga na čitavu državnome području, te s druge onih jezičnih stilizacija koje imaju samo neka obilježja »općega«, ali ne i sva koja ima standardni jezik pa ih je moguće nazivati *književnim jezicima*. Ta je pojmovna razlika praktično iskoristiva za posebnost hrvatske jezične povijesti u kojoj se sve do dopreporodnoga doba može govoriti o mnogobrojnim (a zapravo i višestoljetnim) pokušajima izgradnje jezika pismenosti (jezika *knjige*) kao stilizacije (u kroatistici su takvi idiomi nazivani i *književnojezičnim tipovima* kako bi se razlikovali od *književnoga jezika*). U okviru opisana terminološkoga razlikovanja jezičnoj bi koncepciji koju su zastupali hrvatski vukovci bilo osnovano pridruživati termin *standardni jezik* jer se o *općem* jeziku razmišlja kao o polifunkcionalnom sredstvu javne (društvene) komunikacije (iako su se oni sami, naravno, u skladu s terminološkim običajem svojega vremena, služili nazivom *književni jezik*).

[2] Ilirska je zamisao o književnome jeziku kao *jedinstvenome* i *objedinjavajućem* svoje izdanke imala i u učenjima drugih filoloških škola, što nas navodi na zaključak da je poimanje književnoga/standardnoga jezika kao konstrukta odmaknuta od organskih idioma konstanta hrvatske standardologije, i to bez obzira na (dijelom ili bitno) različita opredmećenja zacrtanih koncepcija. U tom smislu najviše je (i ne uvijek dokraja utemeljenih) pokuda upućivano hrvatskim vukovima: spočitavalo im se naime da čine odmak od hrvatske tradicije zalažući se za normativna rješenja koja se nisu mogla podvesti ni pod najšire pojmljenu *tradicijsku* koncepciju književnoga/standardnoga jezika kao nadnarječnog konstrukta. Međutim učenje se hrvatskih vukova (i s obzirom na stavove Vuka Stefanovića Karadžića s kojima su korespondirali) može valjano razumjeti jedino uvažavajući njihovu pozicioniranost na razmeđu hrvatske jezične zbilje (konkretno, triju hrvatskih jezičnih sustava: čakavskoga, kajkavskoga, štokavskoga) i dotadašnje hrvatske (književno)jezične prakse (sklone različitim *stilizacijama* organskih sustava u književne svrhe).

[3] I ne samo uzgred: *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)* – na interpretaciji koje će se dobrim dijelom zasnivati analiza Kušarovih jezikoslovnih pogleda u ovome radu – objavljena je u *piščevoj nakladi*.

[4] I dok će se naime Kušarova *iznimnost* lako odčitavati u kvaliteti (sustavnosti, iscrpnosti i originalnosti) njegovih promišljanja književnoga jezika, pa i kompetentnim obrazlaganjima sasvim konkretnih normativnih prijedloga/rješenja, neupitna je i njegova kondicioniranost *vladajućim* filološkim školama, a točnije, zapravo, aktualnim stanjem u jezikoslovlju – suvremenim problemima i sociolingvističkim prilikama.

[5] U predgovoru *Hrvatskome pravopisu*, prvome u nizu hrvatskih pravopisa kojima je izgrađivana suvremena hrvatska pravopisna norma, Broz će s puno profesionalna poštenja i kolegijalna uvažavanja istaći i ovo: »Dužan sam spomenuti na ovome mjestu, da sam se uvelike koristovao Naukom o pravopisu, koju je štampao u Dubrovniku vrstan znalac jezika hrvatskoga, g. M. Kušar: priznajem, da bez njegove knjige ne bi u koječemu bila moja knjiga onakova kao što jest« (Broz, 21893: VIII).

[6] U rodnome Rabu završio je talijansku osnovnu školu, potom je pohađao hrvatsku gimnaziju u Rijeci u kojoj mu je profesor Tade Smičiklas pobudio zanimanje za hrvatski jezik. Gimnaziju završava s izvrsnim uspjehom i na bečkome Sveučilištu upisuje slavistiku i germanistiku. Posebno ga je zanimala poredbena filologija. Zbog neimaštine je već nakon prve godine bio prisiljen napustiti Beč, ali ipak 1881. godine uspješno završava sveučilišni studij. Radni je vijek započeo kao profesor gimnazije u Kotoru, a nastavio je službovati u Dubrovniku, Zadru i Šibeniku. Kao profesor bio je izuzetno cijenjen, no njegov je pedagoški rad svakako nadživjela bogata i plodna znanstvena djelatnost.

[7] Podrazumijevamo pod tim postupak u pravopisnome normiranju pri kojemu se pravopisna pravila, pa i pravopisne teme uopće identificiraju na temelju odnosa pravopisnoga plana prema pravogovornome. S druge pak strane pravogovor kao pravopisno *uporište* postaje i *sklizak teren* normativistima, što se ponajčešće prepoznaje u neprimjerenu/neodmjerenu i/ili metodološki neopravdanu objašnjavanju pravopisnih pravila činjenicama pravogovora.

[8] U smislu već komentirane terminološke dvojnosti Kušar, dakako, rabi termin *književni jezik*, ali razvidno je da o njemu promišlja kao o sredstvu polifunkcionalne komunikacije, o čemu više u nastavku.

[9] Primjerice, u sklopu će se funkcionalne stilistike o funkcionalnim stilovima govoriti bilo kao o uglavnom (primarno) pisanima bilo kao o iznimno/trjeđe (primarno) govorenima (usp. i Badurina, 2007).

[10] To je – podsjetimo – u skladu s poimanjem *književnoga* jezika kao *pisanoga*.

[11] Primjenu različitih kriterija možemo pratiti u načinima na koje je Kušar pristupao rješavanju sasvim konkretnih pitanja. Primjerice, prva će dva kriterija kombinirati pri traženju odgovora na sljedeću morfološku dvojbu (pri čemu će, dodajmo, jasno istaći *primarnost* kriterija rasprostranjenosti, drugim riječima, zastupljenosti u *jezičnoj stvarnosti*): »I u gramatici naći ćemo stvari, koje su vlastite dijalektu hercegovačkom, dočim ih u drugih dijalekata naših nema, pa kako se ne slažu ni sa slovničkim pravilima jezika st. slovenskoga, to ih zovemo pogreškama proti našoj gramatici i ne smiju uljesti u književni jezik. Takova bi pogreška bila na pr. proti morfologiji nastavak u u III. osobi množ. kod glagola, kojim I. os. jedn. svršiva na -im (na pr. nosu, vidu za nose, vide (...))« (Kušar, 1884:184); »Kad bi se moglo dokazati, da je forma na u u našem jeziku uopće mnogo običnija od one na e, tad bi ona na u, u natoč tomu što je neorganička, t. j. nije pravilna prema staroj slovenštini, imala ipak veće pravo, da bude usvojena u književni jezik nego li ona (doslije držana gramatički jedino pravilnom) na e.« (Kušar, 1884: 184). Semantičkim će se kriterijem Kušar rukovoditi pri razrješavanju pitanja gramatičke sinonimije: »nije li bo jasnije kad za instr. jedn. muž. i sred. roda posit. ima oblik *starim*, dočim za lok. jedn. muž. i sred. rod kompar. oblik *starijem*, nego li kad za oba ta odnosa nema van jedna forma: *starijem*, kako je na pr. u Dubrovniku« (Kušar, 1884: 101).

[12] Lingvističke je od sociolingvističkih kriterija i postupaka u procesu normiranja ponekad i teško razgraničiti budući da se oni međusobno prožimaju i pretapaju. Dok se tako s jedne strane utvrđuje pripadnost leksema određenom lingvističkom sustavu, s druge je strane leksem i jedinica kojom se u svakodnevnoj jezičnoj praksi govornici pojedinih idioma identificiraju te koju stoga nerijetko doživljavaju kao predstavnika (vlastitoga ili tuđega) jezika, u čemu se ogleda sociolingvistički aspekt leksičkoga sustava.

[13] Iako se u lingvistici (i u javnome životu uopće) razvio i pejorativan stav spram tendencije da se utjecaj inojezičnih elemenata smanji ili potpuno eliminira (i uz tu se težnju obično dodaje kako je riječ o nepotrebnu strahu od stranih utjecaja), za hrvatske je prilike ipak potrebno načiniti suptilno, a vrlo važno razlikovanje između s jedne strane nerazumno dosljedna (pa onda i agresivna i ksenofobična) purizma, koji ipak nije obilježje hrvatske jezične povijesti, te s druge strane u hrvatskim prilikama

izrazito tradicijskoga tipa purizma, kojemu je smisao da se što više inojezičnoga utjecaja zamijeni domaćim jezičnim materijalom – legitimnost je takva postupka nedavno u kroatističkoj znanosti istaknuta pridijevanjem oznake *pozitivni* uz takovrsni oblik purizma. O Kušarovu pogledu na tuđice, ali i o kriterijima za koje se zalaže svjedoče i ovi ulomci: »U svakom narječju ima takogjer više ili manje tugjinstva. Ni ovo ne pristaje u književni jezik. (...) U književnom jeziku nastojaćemo, da takove tugjinstine zamijenimo našim domaćim riječima, koje, ako se ne mogu naći u istom herceg. narječju, uzimaćemo od ostalih naših (osobito štokavskih) dijalekata, te ćemo ih samo izgovarati i naglasivati po hercegovačku – na pr. mjesto *ćuprija, bunar, čakšire, peškir* itd. kazivaćemo *most, zdenac, gaće, ručnik* itd.« (Kušar, 1884: 182–184), ali dodaje i: »U tom poslu ne treba ipak da pretjeravamo i da s nekog neumjesnog purizma gonimo iz književnog jezika, samo što su tugjeg porijetla, riječi, koje su radi svoje starosti i raširene porabe dobile u našem jeziku gragjansko pravo, osobito ako tim riječima ne možemo izmegju naših domaćih naći zamjenika, na pr. turske riječi *alem* ili *budala* (*budaliti*), grčke *angjeo* ili *makar*, latinske *raka* ili *mrjinj*, italijansku *pogača*, njemačku *post*, itd.« (Kušar, 1884: 184).

[14] Naime ni na jednoj se jezičnoj razini lingvistički i sociolingvistički aspekt ne sučeljavaju izravni-je nego na leksičkoj razini: leksik je svojim izrazom predmet proučavanja morfologije i tvorbe riječi, sadržajem semantike i leksikologije, a s obaju tih aspekata i (funkcionalne) stilistike. Budući da na sadržajnu stranu leksika utječe i izvanjezična zbilja (odnosno društvena stvarnost), npr. mijenjajući sadržaj leksemima, dodajući im nove sadržaje, utječući na stilsku markiranost leksika (preciznije, upravo određujući markiranost!), sociolingvistički će pristup leksiku u njegovu proučavanju (i normiranju) biti svakako nezaobilazan.

[15] Napomenimo i ovo: premda zakleti *fonetičar* koji teži dosljednosti i zadaću pisma vidi u što vjernijem bilježenju glasova, Kušar će – iznimno – dopuštati priklanjanje *etimologiji*, i to uvijek iz semantičkih razloga (zbog pretjerane mu je dosljednosti u provođenju fonološkoga načela prigovorio Jagić u prikazu njegove *Nauke o pravopisu* u časopisu »Archiv für slavische Philologie«; o tome usp. Pranjko-vić, 2006: 162).

Zamjećujemo da su Kušara, jednako kao i jezikoslovce prije njega, a i suvremenu hrvatsku filologiju, zaokupljali neki od problema pri propisivanju pojedinačnih (konkretnih) pravopisnih rješenja koji su izravno povezani s pitanjem kako će se u pravopisnoj normi (zapravo u njezinoj kodifikaciji – pravopisnome priručniku) odraziti/provesti ustanovljen odnos pravogovornoga i pravopisnoga jezičnog plana. Vidljivo je to npr. na i danas aktualnome pitanju pisanja riječi koje u N jd. završavaju na *-tak, -tac, -dak, -dac*. Svoj odabir fonološkoga načela u bilježenju takvih riječi, Kušar obrazlaže uz uvjerenje da je tako najvjernije prikazan njihov ortoepski ostvaraj: »Onaj čovjek, o kome pokojni Kurelac piše da čitajući riječ *dodacima* nije mogao razumjeti otkle dolazi, te je sve mislio, da dolazi od *dodak*, ne bi je bio razumio po svoj prilici ni tada, da je čuo govoriti, po tome nije bio vješt našem jeziku; ili ako je jezik zbilja poznao, to će tu riječ biti vigjao vazda pisanu i sam će je vazda biti pisao *dodacima*, pa ne znajući da se može pisati i *dodacima*, ustavio se malo čitajući pri toj na oko mu novoj riječi, ali samo dotle dok je nije sebi izgovorio, u koji čas imao je odmah upoznati njezino znamenovanje« (Kušar 1884: 196). Podsjetimo, i suvremeni će lingvisti potkraj 20. stoljeća i u 21. stoljeću problematizirati upravo ostvaraj spomenutih primjera na ortoepskome planu.

[16] Semantičkim će kriterijima Kušar obrazlagati i opredjeljenje za ortografsku aglutinaciju pri propisivanju načina pisanja pojedinih *knjiških* riječi, koje »najvećim dijelom nisu ni po duhu našega jezika, već po nemačkom duhu«: »Ima nekoliko riječi, koje se upotrebljavaju u književnom jeziku i kod kojih dolaze grupe *dc, dč* i *dć* pa se bez uštrba jasnoći ono *d* ne bi moglo nikako da izostavi. To su riječi složene sa *nad* i *pod*, tako: nadcarinar, nadcestar, podcijeviti, podcrtati – nadčasnik, nadčovječji, nadčuvstven, podčasnik, podčašnak, podčepina, podčiniti – nadčutan i još neke« (Kušar, 1889: 9–10).

[17] Spomenimo da se sa sličnim metodološkim problemima suočavaju i suvremene pravopisne knjige, napose u svojim rječničkim dijelovima. Naime brojna se i konkretna pitanja u vezi s leksikom – a o kojima i današnji pravopisci moraju zauzeti jasan stav – mogu sažeti u dva temeljna: hoće li se – slijedeći načelo *pravopisne obilježenosti* – u pravopisnome rječniku naći i nestandardnojezični leksemi koji

udovoljavaju proklamiranom *pravopisnome kriteriju* (i svakako koliko takvih leksema i koji od njih) te, s druge strane, ako se potvrdno odgovori na prvo pitanje, treba li to otvoriti prostore unošenju i njihovih pravopisno neobilježenih standardnojezičnih »parnjaka«, primjerice, hoće li se uz pravopisno obilježenu *ćupriju* u stupcima pravopisnoga rječnika naći i pravopisno nezanimljiv *most* (usp. i Badurina, 2006: 154).

[18] Uzimamo si naime ovdje za pravo da *kalkuliramo* o tome u čemu Kušar vidi razliku između *hercegovačkog dijalekta* i *naše jekavštine*: hipotezu da »priznaje« jednosložni ostvaraj u standardnome jeziku mogli bismo opravdavati Kušarovim eksplicitnim diferenciranjem, iako ne dokraja preciziranim, organske štokavštine i jezičnoga standarda.

Činjenica pak da je pitanje ortoepškoga ostvaraja duge alternante glasa *jat* dugo ostalo otvorenim svakako je obilato podupirana pogrešnim uvjerenjem da u hrvatskome pravopisu vrijedi načelo *piši kao što govoriš, čitaj kao što je napisano*. Naprotiv, suvremena hrvatska ortoepška norma propisuje jednosložni ostvaraj duge alternante glasa *jat*, dakle prema *cvijet* – izgovor [cvjět].

[19] Dakako da danas možemo samo nagađati koliko je tako što posljedica Kušarove urođene skromnosti, a koliko je pak uvjetovano činjenicom da je djelovao *na razmeđu* filoloških škola i pripadajućih im koncepcija, pa se taktiziranje i moglo činiti ponajboljim (ili jedinim razumnim?) postupkom – no jedno je sigurno: Kušar nije bio sklon *propisivanju*, već prije znanstveno utemeljenu *promišljanju*. Uostalom, i njegova je *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)* ustvari studija o teorijskim i praktičnim pitanjima pravopisne norme, a ne klasičan normativni priručnik!